

Mateusz Sikora, Artur Dębski, Marcin Ignaczak

NAJBLIŻEJ NIEBA

CLOSEST TO HEAVEN

Ponad dachami
Ponad zachodami słońc
Ponad zimną rosą
Ponad koronami królów, premierów i tysiącletnich drzew
Ponad... (...)

Andrzej Sikorski, wiersz z tomiku *Wiecznie szczęśliwe dzieci*, 1989 r.

Abstrakt: W trakcie prac archeologicznych prowadzonych przy budynku Akademii Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu odnaleziono pozłacany przedmiot brązowy. Został on zidentyfikowany jako zakończenie piorunochronu. Jest to jedyny tego typu zabytek z badań prowadzonych na wyspie katedralnej. Najstarszy piorunochron w Poznaniu został założony w 1793 r. na kamienicy Bielfeldów, a na Ostrowie Tumskim najprawdopodobniej w 1816 r. na katedrze. Porównanie zabytku z pojawiającymi się od XIX w. reklamami instalacji odgromowych pozwala ustalić jego chronologię na początek XX w. Bliższą informację dotyczącą czasu i miejsca produkcji może wskazać identyfikacja częściowo nieczytelnego znaku wytwórcy.

Słowa kluczowe: piorunochron, instalacje odgromowe, Poznań, Ostrów Tumski, Akademia Lubrańskiego

Późną jesienią 2021 r. na Ostrowie Tumskim w Poznaniu w sąsiedztwie Muzeum Archidiecezjalnego (zajmującego budynek dawnej Akademii Lub-

Abstract: During archaeological excavations conducted near the Lubrański Academy building on Ostrów Tumski in Poznań, a gilded bronze object was discovered. It has been identified as the tip of a lightning rod. This is the only artifact of its kind unearthed during investigations on the cathedral island. The earliest lightning rod in Poznań was installed in 1793 on the Bielfeld townhouse, while the first on Ostrów Tumski was likely mounted on the cathedral in 1816. Comparison of the artifact with advertisements for lightning protection systems that appeared from the 19th century onward suggests its chronology dates to the early 20th century. Further information regarding its production time and place may be obtained by deciphering the partially illegible manufacturer's mark.

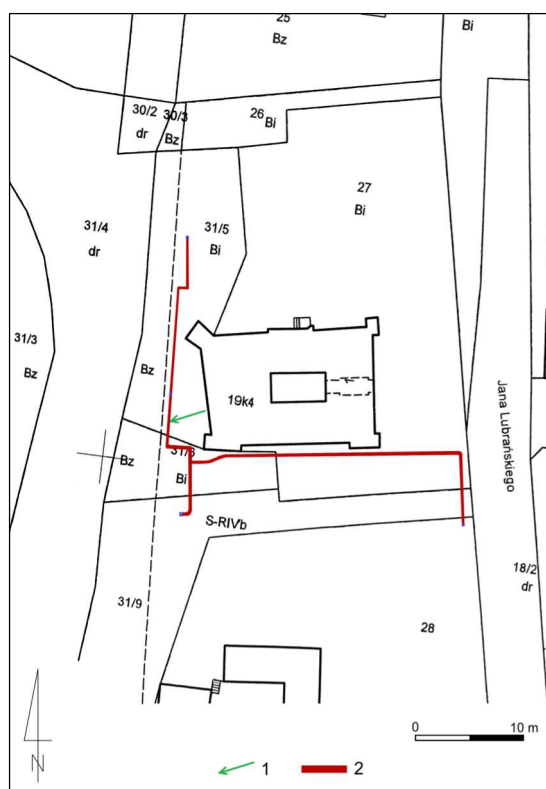
Keywords: Lightning Rod, Lightning Protection Installations, Poznań, Ostrów Tumski, Lubrański Academy

rańskiego)¹ przeprowadzono prace ziemne zmierzające do rewitalizacji jego otoczenia. Wstępny etap inwestycji polegał na osuszeniu fundamentów

¹ Pierwszy wykop archeologiczny w tej części Ostrowa Tum-

skiego realizowano w 2002 r. pod kierunkiem Andrzeja Sikorskiego.

ogrodzenia oraz przeprowadzeniu instalacji elektrycznych zasilających oświetlenie po południowej stronie Akademii (ryc. 1). Etap poprzedzał, planowane na późniejszy okres, właściwe roboty ziemne zmierzające do wymiany części gruntu, zagospodarowania ogrodu poprzez budowę nowych elementów małej architektury i nowe nasadzenia roślinne. Prace realizowane były na stosunkowo niewielkiej głębokości (nieprzekraczającej 0,6 m) w wąskich wykopach sięgających maksymalnie 0,5 m szerokości, jednak ze względu na ich położenie w obrębie dawnego wczesnośredniowiecznego grodu centralnego, a także na obszarze intensywnie eksploatowanym osadniczo na przestrzeni średniowiecza i okresu nowożytnego, objęto je nadzorem archeologicznym.

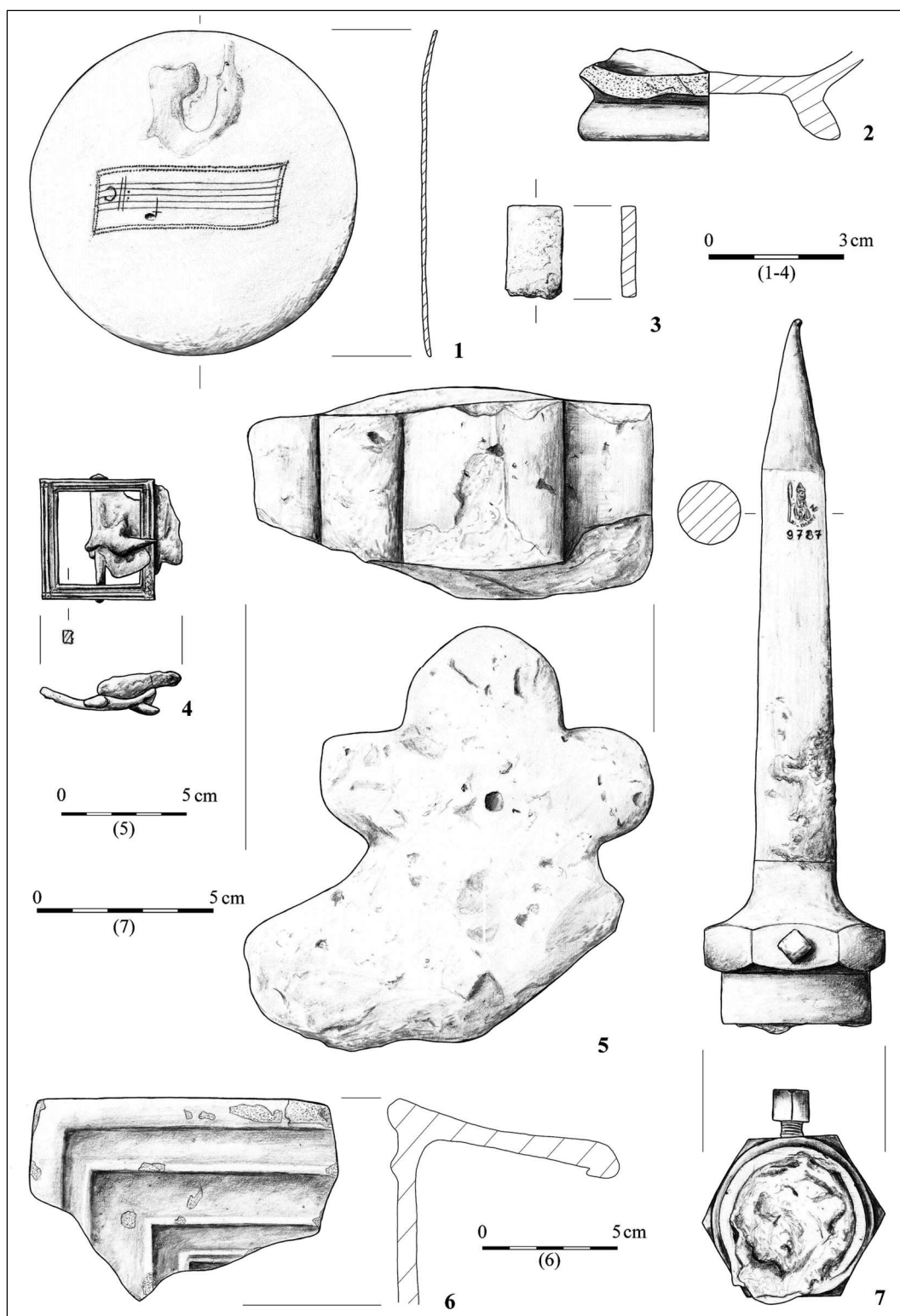
Ryc. 1. Poznań-Ostrów Tumski, ul. Lubrańskiego 1. Plan wykopów instalacyjnych.

1 – miejsce znalezienia zwieńczenia piorunochronu;
2 – przebieg wykopu elektrycznego (rys. N. Gryzińska-Sawicka).

Fig. 1. Poznań-Ostrów Tumski, 1 Lubrański Street. Plan of installation trenches.

1 – location of the lightning rod tip; 2 – course of the electrical trench (drawing by N. Gryzińska-Sawicka).

W trakcie standardowej prospekcji wykopów prowadzonej przy użyciu detektora metali zarejestrowano m.in. interesujący, masywny przedmiot wykonany ze stopu miedzi (ryc. 2: 7). Ma on formę zwężającą się lekko ku końcowi tulejki, zakończonej stożkowatym zwieńczeniem z wyraźnym śladem mechanicznego urazu w postaci czytelnego ugięcia szczytu. Jak się wydaje ugięcie powstało w wyniku silnego uderzenia o twardą powierzchnię, np. podczas upadku z dużej wysokości. Tulejka wraz ze stożkowatym szczytem tworzy rodzaj grotu osadzonego na sześciobocznej podstawie do złudzenia przypominającym nakrętkę. Dolna część podstawy uformowana została w masywny, pusty wewnątrz pierścień o średnicy zewnętrznej wynoszącej 4,3 cm. Na jednej z jej sześciu boków osadzono śrubę o prostopadłościenną główce. Długość całego przedmiotu wynosi 20 cm, średnica tulejki u podstawy – 2,2 cm zaś na przejściu w wieńczący stożek – 1,8 cm. Długość tego ostatniego sięga 4,5 cm. Cały przedmiot pokrywa gruba warstwa zielonej patyny. W najmniejszym stopniu korozji uległa właściwa tulejka galwanizowana złotem w przeciwieństwie do wieńczącego ją stożka. Z kolei wewnątrz pierścienia podstawy zaobserwowano grubą warstwę tlenków żelaza, będących pozostałością trzonu żelaznego, na który osadzono pokryty złotem, omawiany przedmiot. Forma podstawy wskazuje na fakt, że był on nakręcany na trzon przy pomocy klucza a ewentualnemu „samoodkręceniu” zapobiegać miała dodatkowa śruba blokująca, mogąca jednak służyć również zamocowaniu przewodu odgromowego. Uwagę zwraca niezwykle wyraźny wizerunek brodatego mężczyzny w czapce i powłóczyściej szacie umieszczony w górnej części tulejki. Mężczyzna w prawej dłoni dzierży przedmiot przypominający laskę. Poniżej widnieje słabo czytelny napis, z którego odcyfrować można jedynie zakończenie o treści „(...)MARRE”. Z kolei nad postacią znajduje się pojedyncza litera J (oznaczająca gromowładnego Jupitera/Jowisza?). Cały motyw, najprawdopodobniej sygnatury, ma wymiary 1×1,5 cm i wykonany został przed pozłoceniem. Poniżej, większą czcionką wybito jeszcze numer 9787, co — jak się wydaje — nastąpiło już po galwanizacji przedmiotu (ryc. 3). Prawdopodobnie jest to indywidualny numer egzemplarza, wykonany już po dokonaniu odbiorów lub testów technicznych. Jeśli przyjąć, że liczba ta jest numerem porządkowym, nie zaś kodem o ukrytym znaczeniu przypisanym poszczególnym cyfrom, to imponuje

Ryc. 2. Poznań-Ostrów Tumski, ul. Lubrańskiego 1. Wybór materiału ruchomego.

1 – tarczka ze stopu miedzi; 2 – fr. filiżanki porcelanowej; 3 – czcionka drukarska; 4 – sprzączka ze stopu miedzi;
5 – fr. kształtki gotyckiej; 6 – fr. kafła; 7 – zwieńczenie piorunochronu (rys. N. Gryzińska-Sawicka).

Fig. 2. Poznań-Ostrów Tumski, 1 Lubrański Street. Selection of archaeological material.

1 – disc made of copper alloy; 2 – fragment of a porcelain cup; 3 – typeface; 4 – buckle made of copper alloy;
5 – fragment of a Gothic moulding; 6 – fragment of a tile; 7 – lightning rod tip (drawing by N. Gryzińska-Sawicka).

Ryc. 3. Poznań-Ostrów Tumski, ul. Lubrańskiego 1. Zbliżenie znaku zakładu i numeru seryjnego wybitego na piorunochronie (fot. A. Dębski).

Fig. 3. Poznań-Ostrów Tumski, 1 Lubrański Street. Close-up of the manufacturer's mark and serial number stamped on the lightning rod (photo by A. Dębski).

ona rozmachem produkcji, zdecydowanie nie rzemieślniczym, ani nawet manufakturowym, a raczej już fabrycznym. Wstępna kwerenda źródłowa ukierunkowana na rozmaite warianty historycznej dokumentacji technicznej doprowadziła do zaskakującego wniosku, że odkryty przedmiot uznać należy za wieńczenie piorunochronu.

Jest on zatem związany ze stosowaniem instalacji odgromowej – stosunkowo niedawno wprowadzonego rozwiązania technicznego (227 lat temu), które miało chronić budynki przed wyładowaniami atmosferycznymi wywołującymi pożary. Gwałtowność, ale również realne zagrożenie dla majątku i życia jakie stanowiło to naturalne zjawisko, przez wieki wywoływało strach i irracjonalne sposoby ochrony przed nim. W źródłach polskich jako pierwszy uderzenie pioruna opisał Jan Długosz: „W miesiącu Lipcu piorun uderzył w skarbiec kościoła Krakowskiego pokryty dachem drewnianym; a gdy się wiązania zajęły i nie miał kto gasić pożaru, doszedł ogień aż do wnętrza skarbcu” (Długosz 1863, s. 184). Opisane spalenie skarbcu krakow-

skiego miało miejsce w 1212 r. Przez kolejne stulecia nie potrafiono znaleźć skutecznej ochrony, traktując pioruny jako objaw gniewu i kary bożej. W Poznaniu jedna z największych start w obrębie dziedzictwa kulturowego – zniszczenie gotyckiej fary miejskiej 3 czerwca 1773 r., nastąpiło w wyniku pożaru wywołanego właśnie uderzeniem pioruna (Wędzki 1988a, s. 808). Wspomnianej katastrofy można było uniknąć, miała bowiem miejsce 21 lat po skonstruowaniu pierwszego piorunochronu (konduktora) przez Beniamina Franklina w Stanach Zjednoczonych. W Europie niezależnie piorunochron wynalazł i opracował czeski teolog Prokop Diviš (Taff, Ochenduszek, Maślowski 2022, s. 86). Jak widać na przykładzie Poznania, potrzeba stosowania piorunochronów w 2. poł. XVIII w. dopiero przebiegała się do powszechnej świadomości. Był to jednak problem na obszarze całej Europy. Pierwszy odgromnik zamontowany na ziemiach polskich chronił wieżę ratuszową Rawicza i założony został w 1783 r. Od tego roku piorunochrony zaczęto montować w kolejnych miejscowościach: Dęblinie – na pałacu (1783 r.), Częstochowie – na wieży Sanktuarium Jasnogórskiego (1784 r.) oraz w tym samym roku w Warszawie – na Zamku Królewskim (Taff, Ochenduszek, Maślowski 2022, s. 86). Za wykonanie piorunochronu w Częstochowie odpowiadał pijar, ks. Józef Osiński, który w tym samym roku opublikował pierwszą w języku polskim naukową pracę na temat natury wyładowań i sposobach ochrony przed piorunami (Osiński 1784). Wspomniana praca była bardzo pozytywnie przyjęta i spowodowała określanie ks. J. Osińskiego współcześnie „pierwszym polskim elektrykiem”, przyczyniając się do rozpowszechnienia konduktora w XVIII-wiecznej Polsce.

W Poznaniu pierwszy piorunochron wykonany został w 1793 r. przez poznaniaka Antoniego Leitgebera, który posiadał zakład kowalsko-ślusarski przy zbiegu ulic Wodnej i Garbary (Gąsiorowski, Topolski red. 1981, s. 408). Konduktor zamontowano na rynkowej kamienicy Bielfeldów (Motty 1999, s. 273). Wcześniej na wniosek przewodniczącego Kazimierza Raczyńskiego, Komisja Dobrego Porządku (działająca w Poznaniu od 1780 r.), rozpoczęła odbudowę zniszczonej w 1725 r. wieży ratuszowej (Mika 1945, s. 11). Jeszcze w trakcie prac w latach 1780-1784, wspomniana komisja nakazała umieścić piorunochron na wieży ratusza (Wędzki 1988b, s. 806), lecz najprawdopodobniej żądanie to nie doczekało się wówczas realizacji.

W XIX wieku piorunochrony zaczęły być montowane w Europie coraz powszechniej. Był to efekt doświadczania przez mieszkańców ich skuteczności, jak np. we wspomnianych miastach Rawiczu i Warszawie, kiedy to w roku zamontowania pionierskich instalacji odgromowych, pioruny uderzyły w chronione budynki nie wywołując żadnej szkody. W prasie europejskiej pojawiły się reklamy z drukowaną ofertą wyspecjalizowanych zakładów lub sklepów oferujących urządzenia asortymentu „elektro-technicznego” czy „mechaniczno-optycznego”, w tym piorunochrony. Ogłoszenia handlowe z rysunkami konduktorów pozwalają śledzić zmiany w budowie i wielkości poszczególnych elementów piorunochronów. Zabytek znaleziony na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, pomimo wybitej pucy (znaku producenta?) nie pozwolił na identyfikację wytwórcy. Identyczny, jak opisywany zabytek, wystawiono na aukcji w Niemczech z miejscowości Lauf (Badenia-Wirtembergia) (www.kleinanzeigen.de, nr aukcji: 1824290178) i według opisu ochraniać miał budynek wzniesiony w 1897 r. Obecnie zabytek datować można na okres od przełomu XIX i XX w. po lata 30. XX w. Zbliżone zakończenia piorunochronów sprzedawane były w 1934 r. (Kellerman, 1934; ryc. 4). Zakończenia

piorunochronu z początku wieku XIX wyglądały inaczej, lecz pewne elementy były wspólne. Można przytoczyć opis z pracy francuskiej tłumaczonej na język polski z 1818 r., która wyjaśnia przyczyny złocenia i zastosowania śruby mocującej: „Pręt jest to dobrze zaostrożona iglica metalowa, stożkowej albo piramidalnej postaci, mająca w promieniu lub boku podstawy cal ieden. (...) Koniec ostrza prętu w długości około cala I. powinien być złoty lub z platyny, każdy bowiem inny metal, obróciłby się w niedokwas a koniec straciłby własność swą przyciągającą. (...) Złączenie szrubami pozwala zdjąć końce pręta do naprawy, gdy przez piorun lub innym przypadkiem będzie zepsuty” w innym miejscu autor zaznacza: „Korpus pręta, którego wszystkie części starannie z sobą zlutowane lub zeszlubowane być powinny. Połączenia czasem ten pręt dla zabezpieczenia go od rdzy” (Malletski 1818, s. 5 i 13). Zakończenia piorunochronów wykonywano z różnych materiałów: miedzi, mosiądzu lub z platyny, zdarzały się wykonane z żelaza jednak wtedy musiały być pozłacane (Laun 1986, s. 89).

Powyższa praca choć wyjaśnia złocenie i stosowanie mocowania za pomocą śruby w całości opisuje wcześniejsze piorunochrony. Bardziej oddaje wygląd pierwszego piorunochronu funkcjonują-

Blitzableiter-Artikel
Blitzableiterspitzen aus Kupfer mit Nickelhut

Überpreise: mit Platinhut 1 St. M. 5.30
galvanisch vergoldet

für massive Stangen				für Gasrohrstangen			
Nr.	1	1a		Nr.	3	4	7
Gasgewinde $\frac{3}{4}$ " 1" Länge mm 150 150 1 St. M. 2.80 3.30				Gasgewinde 1" $\frac{3}{4}$ " $\frac{1}{2}$ " $\frac{3}{8}$ " 1" Länge mm 150 150 130 150 150 1 St. M. 2.40 2.25 1.85 2.60 2.75			
Whitworthgewinde $\frac{5}{8}$ " $\frac{1}{2}$ " $\frac{3}{8}$ " $\frac{5}{16}$ " Länge mm 200 150 150 100 1 St. M. 3.10 1.85 2.— 2.05							

Nr. 9
 $8\frac{1}{2}$ mm Gew.
75 mm lang
ohne Nickelhut
M. —.70
mit Nickelhut
M. —.95

Eiserne Blitzableiterspitzen
schwarz lackiert

Ryc. 4. Oferta handlowa firmy Otto Kellermann z 1934 r. (Kellermann 1934).

Fig. 4. Commercial offer from Otto Kellermann's company from 1934 (Kellermann 1934).

cego na Ostrowie Tumskim od 1816/1817 r. Ochranił on katedrę poznańską a przyczyną jego zamontowania było zniszczenie w 1816 r. przez uderzenie pioruna jednej ze wschodnich wież i znaczne uszkodzenie elewacji (Nowacki 1959, s. 164).

Zabytek z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu został odkryty przy południowej ścianie budynku dawnej Akademii Lubrańskiego, który to obiekt przez cały prawie XIX wiek pełnił funkcję seminarium. W roku 1896 r. seminarzystów przeniesiono a w budynku zorganizowano konwikt (internat) arcybiskupi. Został on następnie zlikwidowany w 1923 r. a w budynku funkcjonowała od 1926 r. biblioteka seminaryjna oraz archiwum archidiecezjalne (Mazurkiewicz 1926, s. 10-11). Brak jest informacji czy w momencie zmian funkcji budynku (i przeprowadzanych w tym czasie remontów) w 1896 lub w 1926 r. zainstalowano nowe piorunochrony, są to chyba jednak najbardziej prawdopodobne daty zabezpieczenia w ten sposób budynku. Nie można również ustalić daty, czy i kiedy piorunochron został usunięty z dachu akademii, szczególnie, że mogło to nastąpić w wyniku działań sił przyrody (choćby silnego wiatru). Warto jednak zaznaczyć, że w latach 30. XX w. w czasie kryzysu gospodarczego zdążyły się w Poznaniu kradzieże piorunochronów o czym skrupulatnie informował dziennik „Nowy Kurier” (Dobak 2011, s. 123).

Zwieńczenie piorunochronu odkrytego w trakcie prac archeologicznych prowadzonych na poznańskim Ostrowie Tumskim jest niezwykle cennym zabytkiem dokumentującym dzieje wyspy z najmłodszego, przemysłowego już etapu jej historii. Pozornie jest to przedmiot mało ciekawy, niegdyś produkowany masowo, co zdaje się potwierdzać widniejąca na nim sygnatura z numerem. Z drugiej jednak strony podobnych egzemplarzy próżno szukać w zbiorach nawet muzeów ukierunkowanych na profil techniczny. Niniejsze opracowanie bynajmniej nie wyczerpuje zagadnień związanych z prezentowanym zabytkiem a stanowi raczej zasygnalizowanie problematyki stanowiąc punkt wyjścia

do dalszych badań. Ostatecznego rozstrzygnięcia domaga się zwłaszcza kwestia proveniencji przedmiotu, która wymaga dodatkowych prac związanych z konserwacją i identyfikacją wszystkich elementów sygnatury/puncy. W kwestii tej ostatniej interesujący wydaje się zwłaszcza wątek ewentualnych powiązań odkrytego na Ostrowie Tumskim przedmiotu z obiektami architektonicznymi pruskiej twierdzy. Natomiast spośród obiektów użyteczności publicznej zaopatrzonych w piorunochrony wymienić można oprócz katedry jeszcze przynajmniej przywoływaną już Akademię, ale także kościół NMP, czy nieco bardziej odległe gmachy seminarium. W podobne urządzenia mógł być także zaopatrzony pobliski pałac arcybiskupi. Być może nieco więcej informacji przyniesie planowana w najbliższym czasie kwerenda zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego, jednak obecnie kwestię powiązania zabytku z konkretnym obiektem budowlanym pozostawić należy nierozstrzygniętą.

Adresy Autorów:

mgr Mateusz Sikora
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
ul. Wodna 27 – Pałac Górków
61-781 Poznań
e-mail: mateusz.sikora@muzarp.poznan.pl

Artur Dębski
MOS MAIORUM.
Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska
Rusocin 7/1
63-140 Rusocin
e-mail: mosmaiorum@onet.pl

dr hab. Marcin Ignaczak, prof. UAM
Wydział Archeologii Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
e-mail: ignaczak@amu.edu.pl
ORCID: 0000-0002-3592-0275

LITERATURA:

DŁUGOSZ J.

1868 *Jana Długosza kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście*, t. 2, Kraków.

DOBĄK C.

2011 *Przestępczość w Poznaniu w świetle „Nowego Kurjera” (pierwsze półrocze 1930 roku)*, „Nasze historie”, z. 11, s. 119-133.

GAŚSIOROWSKI A, TOPOLSKI J. (RED.)

1981 *Słownik biograficzny wielkopolski*, Poznań.

KELLERMANN O.

1934 *Otto Kellermann G.m.b.H., Baubeschläge - Blitzableiter, Eisenwaren-Großhandlung*, Nr 48/1934, Chemnitz.

LAUN R.

1986 *Historische Blitzableiter. Eine unbeachtete Gattung technischer Kulturdenkmale*, „Denkmalpflege in Baden-Württemberg – Nachrichtenblatt der Landesdenkmalpflege“, Jg. 15, Nr. 3, s. 85-91.

MALLETSKI J.

1818 *Nauka o piorunociągach, wskazująca jak powinny być stawiane na Magazynach prochowych*, Warszawa.

MAZURKIEWICZ K.

1926 *Akademia Lubrańskiego w Poznaniu*, „Wiadomości dla Duchowieństwa”, z. 7-9, s. 9-11.

MIKA M. J.

1945 *Orzeł nad Poznaniem*, „Kronika Miasta Poznania”, r. XVIII, z. 1, s. 7-13.

MOTTY M.

1999 *Przechadzki po mieście*, t. 2, Poznań.

NOWACKI J.

1959 *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań.

OSIŃSKI J.

1784 *Sposob ubezpieczający życie y majątek od piorunow przez x. Jozefa Osińskiego Scholarum Piarum wyłożony z figurami*, Warszawa.

TAFF J. H., OCHENDUSZKO T., MASŁOWSKI G.

2022 *Ks. Józef Herman Osiński. Pierwszy polski elektryk – pionier techniki odgromowej*, Rzeszów.

WĘDZKI A.

1988a *Rezultaty działalności Komisji Dobrego Porządku*, [w:] *Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 2, red. J. Topolski, Poznań, s. 806-809.

1988b *Komisja Dobrego Porządku i jej działania. Stan zabudowy miasta*, [w:] *Dzieje Poznania*, t. 1, cz. 2, red. J. Topolski, Poznań, s. 799-806.